

ДОЛЯ ЖІНОК У ВІЙНІ 1812 РОКУ

Ця стаття є спробою висвітлення долі жінок у війні 1812 року. З цієї метою автор намагається показати їхню життєву ситуацію у контексті воєнних дій на території Росії Великої Армії, яка перемогла пів Європи. Разом із тим зупинимось на долях тих жінок, яких торкнулась війна, що прокотилася їхніми поселеннями під час походу Великої Армії. Власне то були дівчата з Герцогства Варшавського (польки), як і з південно-західних губерній Російської імперії, себто Поділля, Волині, Полісся, частини правобережної України – українки. Похід солдат Великої Армії, що були вихідцями з Німеччини (корпуси: саксонський та вестфальський) та Австрії, нагадував похід гуннів. Жінки: польки і українки, як і литвинки та білоруски зазнали багато лиха, їх брутально гвалтували, вони втрачали здоров'я і навіть життя. Це дослідження не було б повним, якби автор не висвітлив і того, що діялося з місцевим населенням у Росії. Варварство воєнного губернатора Москви графа Федора Ростопчина, який підпалив місто, залишивши близько 200 тисяч мешканців без даху над головою, засобів до життя. Своїм наказом змусив їх покинути місто без будь-якої підтримки, без їжі, тим самим примусив російських жінок до відповідної поведінки. Окрім того, фельдмаршал Михаїл Кутузов не дозволив цивільним жодним чином скористатись їжею та фуражем, зібраними з краю, що зберігались у Калузі та Тулі. Якби вже тоді була зима, він присудив би бідних людей до смерті, і був би відповідальний за знищення власного народу. Важко оцінити, скільки мешканців Москви загинуло внаслідок цих двох осіб: губернатора Москви Ростопчина та командира головної російської армії Кутузова. Однак залишається фактом, що обидва були дуже жорстокими і немилосердними. І факти про те свідчать. Отже, Кутузов після Бородінської битви видав наказ, щоб випалити округу і забудову Можайська, де перебувало понад 10 000 поранених російських солдатів. А Ростопчин видав наказ про підпал Москви, де перебувало 30 000 поранених російських солдатів, і всі вони загинули у вогні.

Росіянки, мешканки Москви, були змушені унаслідок складної ситуації шукати способи для виживання і одним із них стала проституція. Заради їжі, відчуття безпеки і турботи вони ставали утриманками. Унаслідок такої ситуації упродовж п'яти тижнів кількість жінок у Москві значно зросла. Згодом більшість з них покинули Москву ра-

зом з Великою Армією, боячись, що будуть потрактовані як колаборантки, і безжалісно замордовані після жорстокого гвалтування російськими солдатами. На жаль, брак джерел не дозволяє зобразити становище російських жінок під час походу російської армії, а потім контактів під час перебування Великої Армії в Москві. Це було викликано неграмотністю російських солдатів. Російські ж командири не були зацікавлені в таких описах. Деяке світло на ситуацію проливають щоденники сера Роберта Вільсона, англійця з Великої Британії при штабі російської армії. Можна лише припустити, що росіяни щодо жінок і в часі походу, а згодом під час перебування Наполеона в Москві очевидно були більш жорстокими, ніж французи, як і взагалі солдати та офіцери Великої Армії. Про це свідчить той факт, що росіяни, які покинули армію Кутузова під час переходу його військ через Москву, скоїли багато злочинів проти цивільних осіб. Вони грабували, вбивали, а жінок жорстоко гвалтували. Залишається фактом і те, що до поранених, які потрапили в руки наполеонівських солдатів, ставилися з повагою, ставилися як до своїх. Ними опікувалися сестри, їх лікували у шпиталях та лікарнях. Натомість росіяни убивали поранених, що належали до ворожої армії¹.

¹ *Correspondance du Maréchal Davout prince d'Eckmül ses commandements, son ministère 1801–1815, avec introduction et notes*, par Ch. de Mazade de l'Académie Française, t. 3, Paris, 1885, p. 79–86; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris*, par André Bouvery, Paris, 1912, p. 71–76; 1812. *La guerre de Russie*, Notes et documents par Arthur Chuquet, Membre de l'Institut, Paris, 1912, p. 93–97; A. Bourgoigne, *Pamiętniki sierżanta Bourgoigne'a*, t. 1, Warszawa, 1899, s. 181–188; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, Poznań, 1899, s. 112–119; A. J. F. Fain, *Mémoires du baron Fain*, t. 2, Paris, 1908, p. 88–96; E. Labaume, *Relation complète de la campagne de Russie en 1812*, Paris, 1816, p. 119–126; J. Brun-Bronowicz, *Narodziny Armii Narodowej 1789–1794*, Warszawa, 1956, s. 6–8, 12, 15–18; R. Bielecki, *Wielka Armia*, Warszawa, 1995, s. 88–111; G. J. B. Dufour, *Guerre de Russie 1812*, par Jacques Perot, Biarritz, 2007, p. 212–234; A. A. Ernouf, *Maret duc de Bassano*, Présentation de Thierry Lentz, Paris, 2008, p. 167–187; Raymond-Aymery-Philippe Joseph de Montesquiou duc de Fézenac, *Souvenirs militaires de 1804 à 1814*, Présentation et annotations par Alain Fillion, Paris, 2008, p. 101–113; M. Kukiel, *Jazda polska nad Moskwą. Bitwa pod Możajskiem 7 września 1812 r.*, Poznań, 1925, s. 28–32; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, Poznań, 1912, s. 287–367; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków, 1937, s. 298–329; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź, 2007, s. 287–299; R. Kowalczyk, *Malajarostawiec 1812*, Warszawa, 2008, s. 131–139; P. Ковальчик, *Наполеон и Украина в 1812 г. Почему Наполеон недооценивал роль Украины в войне с Россией царя Александра I?* Чорноморський літопис, Науковий вісник, випуск 16, Миколаїв, 2016, с. 96–99; P. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облік Європи – конфронтація Востока і Запада в війні 1812 года*, Весвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин. Статті та матеріали IV-ї міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревсь-

Сам відступ Великої Армії показує страждання, яких зазнали жінки, що вийшли з наполеонівською армією з Москви. Вони проявили той же високий дух, але, на жаль, ситуація на маршруті відступу означала, що вони часто потрапляли в руки російських воєнків. Росіяни не тільки жорстоко гвалтували полонених жінок, але часто вбивали їх без жодного милосердя. Вони робили з них сексуальних рабинь, принижували, перетворювали їх на іграшки. Розпад Великої Армії також призвів до того, що жінки потрапляли у руки мародерів, дезертирів, які формували групи, що нападали на своїх колишніх товаришів. Ці бандити не знали пощади, вони жили за рахунок цивільних осіб, що перебували в таборах. Захоплені жінки стали їх сексуальними рабинями. Відтак, доля жінок у війні 1812 року, на фронті, була надзвичайно трагічною. Їх доля була страшною. Багато з них ніколи не повернулось до себе додому. Це стосується як маркитанок*, так і жінок, які з різних причин зіткнулися з наполеонівською та російською армією².

Із військами революційної Франції жінки були пов'язані від самого початку. Запровадження національної армії, загального військового обов'язку стало одним із чинників участі жінок в армійській службі. На момент вибуху революції у Франції була армія старого типу, заснована на аристократії, де переважав офіцерський склад, а під час революції в армію прийшли прості солдати, які не походили з аристократичного стану, проте вони не мали шансу на службове просування і здобуття звання офіцера. Із радикалізацією революції французька армія, а точніше аристократія, все більше і більше боялася змін, в які входила Франція. Втеча короля Луї XVI, його захоплення, процес і страта ви-

кого (1920–2003 pp.), Луганськ, 2013, с. 239–241; R. Kowalczyk, *Pogranicze w ogniu. Ukraina, Białoruś, Litwa w 1812 r.*, INTERMARUM: історія, політика, культура, випуск 2, Житомир, 2015, с. 263–271; Р. Ковальчик, *Почему Мишеле Ней стал маршалом Франции, исторический архив*, Науковий вісник, випуск 16, Миколаїв, 2016, с. 88–93; Р. Ковальчик, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, *Епоха 1812 года в Subdach Rosiji i Ewropy*, red. A. N. Artizov, A. K. Levynkin, J. A. Petrov, Moskva, 2013, s. 43–44; Р. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу Наполеона 1812 року*, Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, серія: Історичні науки, 7(284) (2014) 122–124.

* Маркитанки – дрібні торговки, що супроводжували війська в походах у європейських арміях, переважно у французькій. – *Ред.*

² 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof.*, p. 76–83; 1812. *La guerre de Russie*, p. 93–107; A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa, 1858, s. 325–343; E. Labaume, *Op. cit.*, p. 121–129; R. Sołtyk, *Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie*, Paris, 2006, p. 131–139; G. J. B. Dufour, *Op. cit.*, p. 234–251; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii.*, s. 291–312; R. Kowalczyk, *Małojarsławiec 1812*, s. 136–146; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, Warszawa, 2015, s. 256–286.

кликали глибокі зміни у французькій армії. Синя армія, армія Бурбонів перестала бути силою, яку вона представляла з часів її реформи в часи Луї XIV – короля Сонце. Офіцери, що походили з аристократичного стану, масово почали дезертирувати, втікати з країни. Це було пов'язано з втратою ідентичності у новій Франції, що виникла після революції. Все, в що вони вірили, що було пов'язано з їх становими правами, дотогочасним соціальним устроєм феодальної Франції, було підважено подіями революції. Їхня Франція була за межами країни, це була антиреволюційна коаліція феодальних держав, яка вирішила відновити *status quo* у Франції, вважаючи, що ситуація на Сені розвивалась у поганому для феодальних держав напрямку. Радикалізація революції загрожувала всім феодальним державам, системі, що була панівною в Європі. Натомість у Франції революційний запал захоплює все ширші і ширші соціальні кола. Підважували дотогочасні права упривілейованих станів, Католицької церкви та аристократії. У той час, коли на Францію вели наступ армії феодальних держав, над Сеною усвідомлювали, що армія старого порядку, що танула в результаті відходу офіцерів аристократичного походження, не буде захисником нової революційної Франції. Було вирішено творити армію з добровольців і зроблено заклик – батьківщина в небезпеці. З цього моменту змінюється і роль жінки у французькій армії. Жінки також були і в армії старого режиму, але ніколи не відігравали такої ролі, як у часи загрози революційній Франції у 1791–1792 роках. У Франції запанував шал, чоловіки, добровольці зі старого третього стану масово зголошувались захищати свою батьківщину, свою Францію, яка виникла після революції, і особливо після того, як відмовилася від ідеї співпраці з Конституантою короля Луї XVI, коли над Сеною радикалізувалися настрої. В шаленому темпі була створена армія. Вишкіл солдатів, який, як правило, тривав кілька місяців, було скорочено до кількох днів. Це призвело до того, що національна армія складалася з піхоти. Вишколити кавалериста у такий короткий термін часу було неможливо, а відтак основою армії ставала піхота. Зазвичай доброволець отримував рушницю, давано йому було кілька стрільб і відправлено проти армій феодальних держав, які наступали на Францію. Головною була ідея, що добровольці захищатимуть революцію, воюючи й одними багнетами. Разом із чоловіками серед добровольців з'явилося багато жінок. Жінки в цьому загальнонаціональному пориві, в обороні завоювань революції, тих перетворень, які змінили попередню соціальну систему Франції, засно-

Р. Ковальчик, Доля жінок у війні 1812 року

вану на праві панівних верств, хотіли брати участь, боротися поруч з чоловіками. Як правило вони були дружинами, сестрами, коханками чоловіків, які творили армію добровольців. Згодом жінки почали відігравати певні ролі в армії. Підчас бою вони фактично брали участь у ньому: заряджали рушницю, передавали їх чоловікам, доглядали за пораненими, допомагали вивести їх з лінії вогню, а часто брали рушницю і пліч-о-пліч з чоловіками воювали проти солдатів противника. Жінки, які пов'язали свою долю з армією, не були боязкими. Це були дуже сміливі жінки³.

У той же час жінки відігравали й певні специфічні ролі. Власне, вони творили своєрідну базу постачання для солдат. Вирушивши в похід разом із армією, вони володіли типовим крамом, возами, наповненими різними предметами, потрібними солдатам, офіцерам і взагалі військовим. У них купували їжу, одяг, військове устаткування та предмети розкоші. Саме таким чином утворилися маркитанки, жінки, які пов'язали свою долю з армією. Незважаючи на всі позитиви такого явища, такі жінки не були у великій пошані, оскільки провадили свій бізнес, дрібну торгівлю, задовольняли потреби військових, солдатів та офіцерів. Головна причина неповаги полягала в тому, що жінки також пропонували свої тіла жадібним солдатам. Сексуальні послуги були важливою частиною цього бізнесу, і за них бралася відповідна винагорода. Таким чином, маркитанки провадили на широку ногу бізнес, заснований на співпраці з солдатами, офіцерами та армією. В моменті оборони Франції перед навалою військ держав старого порядку, вони часто були єдиним джерелом отримання їжі для солдатів. Після перелому в 1792 році, коли революційна армія почала окупувати країни старого порядку, несучи на своїх штиках ідеї революції, змінюючи існуючий баланс сил у Європі, створюючи на окупованих територіях супутникові республіки, як то після окупації Нідерландів – Батавської Республіки, так і після окупації Швейцарії – Гельвецької Республіки, зростає роль маркитанок. У Франції вони брали участь в обороні своєї батьківщини, хоча й тут же отримували прибутки від сплюндрованих солдатами маєтків ворогів революції. Разом із реформою армії, амальгамою⁴, яка стала основою нової республіканської армії, а згодом напо-

³ J. Brun-Bronowicz, *Op. cit.*, s. 11–22; R. Bielecki, *Wielka Armia*, s. 96–119.

⁴ Амальгама полягала в об'єднанні чинної армії старого порядку з добровольцями. Полки були замінені на півбригади, об'єднавши їх таким чином, що 1/3 складу склали солдати старої армії та 2/3 добровольці.

леонівської, маркитанки стали невід'ємним елементом тодішніх французьких збройних сил. Відтак з переходом революційних військ до контрофензиви, окупації нових територій, основним принципом забезпечення республіканської армії, а згодом наполеонівської, став підхід, за яким утримувати армію мала зайнята країна. Маркитанки, так само як і солдати, всі черпали з того джерела. Вони викупували у своїх солдатів награвовані речі, коштовності, які згодом з прибутком продавали. Натомість, військові отримували потрібні речі, їжу та сплачували борги, мали обігові кошти⁵.

Увесь період революційних і наполеонівських воєн роль маркитанок у французькій армії, а пізніше і у Великій Армії залишалась значною. Їх не шанували і не любили солдати, оскільки покупки у них завжди були за непомірною ціною. А лихварство, себто відсотки за позики, отримувані маркитанками у рахунок майбутніх виплат або грабунків, були дуже високими. Проте варто зазначити, що діяльність маркитанок була пов'язана зі значним ризиком. Солдат міг загинути кожного моменту. Відтак маркитанки завжди залишалися з несплаченими боргами, що завдавало їм збитків, а тому доводилося пропонувати продукти за завищеними цінами. Однак, незважаючи на те, що їх не любили, наполеонівська армія не могла функціонувати без них. Тому, зі збільшенням числа військ Наполеона, їхня роль і кількість зростала.

Маркитанки були тісно пов'язані з армією республіканської та наполеонівської Франції. Однак, варто підкреслити, що маркитанки були не єдиними жінками, пов'язаними з французькою армією часів республіки та імперії. Маркитанки були просто невід'ємним елементом французької армії того періоду. Однак варто зауважити, що з солдатами пов'язані були всілякого роду жінки легкої поведінки. Сексуальними послугами маркитанок солдати переважно користувалися під час походів, воєнних кампаній та пересувань військ, у часі ж перебування у гарнізонах користувалися послугами професійних повій, не пов'язаних з армією, з обозом. Варто зазначити, що пов'язані з французькою армією жінки також були жертвами війни. Наприклад, під час облоги австрійською армією Мантуї неповнолітні дівчата віддавали себе французьким солдатам за невелику їжу. У ході придушення роялістського повстання шуанів республіканські солдати масово гвалтували жінок,

⁵ J. Brun-Bronowicz, *Op. cit.*, s. 6–8, 12, 15–18; R. Bielecki, *Wielka Armia*, s. 23–119.

які там проживали, були тісно пов'язаними з Католицькою церквою та повстанцями, а потім разом з іншими мешканцями – чоловіками, священиками, дітьми, усіма підозрюваними бійцями та прихильниками повстання роялістів були загнані і підпалені в будинках, як правило, в костелах. Жінками, пов'язаними з армією, також були ті, які стали дружинами військових. Поляки, які воювали в лавах Великої Армії, вивезли чимало жінок з Іспанії. Командир 4-го полку Надвішлянського легіону Сикст Естко привіз свою дружину з Іспанії. Антоні Павел Сулковський, який був пов'язаний з прекрасною Євою Клікою заради маєтку, привіз декілька коханок з Іспанії. Також офіцер Йозеф Брант, який залишив знаменитий щоденник з бойових дій в Іспанії, дуже запобігав перед іспанкою. Маса жінок проходила через ліжка французьких офіцерів, генералів і маршалів. Під час вступу наполеонівської армії в землі Польщі після перемоги над пруською армією під Єною та Аушtedтом багато солдатів було обдаровано привабливими польками, багато аристократок подарували своє тіло наполеонівським маршалам. На той час це було модним. Проведення п'яної ночі з маршалом, генералом, який хоча й походив з села, але був з переможної армії Наполеона, було не лише модним, але також свідчило про патріотизм, оскільки це могло полегшити контакти з переможцями, найвідомішим є роман Наполеона з полькою Марією Валевською, як-не-як був інспірований польською аристократією. Польська аристократія, пов'язавши Наполеона з молодю і надзвичайно прекрасною панною Валевською, прагнула через той роман привернути увагу непереможного імператора до польської справи, створити з польських земель, окупованих Великою Армією, новий потужний польський державний організм з панівним соціальним та політичним становищем аристократії⁶.

Проте особливу роль відігравали жінки у Великій Армії під час війни з Росією 1812 року, що пов'язано як з масштабом війни, так і її наслідками. У війні з Росією було залучено рекордну кількість маркитанок, і серед них не було жодної жінки, яка б не впевнилася, що отримуватиме прибуток, адже була відома велич армії Наполеона. Тоді

⁶ A. Bourgeois, *Op. cit.*, s. 91–115, 123–141, 181–201; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 112–123; D. Chłapowski, *Szlakiem legionów*, t. 1, Warszawa, 1903, s. 67–73; A. Caulaincourt, *Wspomnienia z wyprawy na Moskwę 1812 r.*, Gdynia, 2006, s. 86–97; R. Sołtyk, *Op. cit.*, p. 131–139; A. P. Sułkowski, *Listy do żony z wojen napoleońskich*, Warszawa, 1987, s. 212–267; J. Iwaszkiewicz, *Litwa w roku 1812*, Kraków i in., 1912, s. 112–132; E. Jezierski, *Bóg wojny – Napoleon Bonaparte*, Warszawa, 1921, s. 38–46; J. Brun-Bronowicz, *Op. cit.*, s. 6–8, 12, 15–18; R. Bielecki, *Wielka Armia*, s. 23–119.

ніхто не повірив би, що така потужна армія, накопичена з величезними зусиллями з усіх куточків наполеонівської Європи, буде знищена. Хоча Наполеон нагромадив незнану, як на часи наполеонівських війн, кількість провіанту, що мала повністю забезпечити солдатам виживання, однак маркитанки не хвилювалися, що то складе ним конкуренцію. І, як виявилось, що вони були правими, оскільки команди обозів застрягли на польських і російських дорогах і не могли наздогнати східні похідні групи Великої Армії. З самого початку маркитанки мали хороший дохід, бо голодні солдати, без будь-якої альтернативи, платили їм ту суму, яку вони очікували. Проте не тільки маркитанки пішли на війну з Росією, мріючи про великий заробіток. Насамперед вони були солдатами.

Велика наполеонівська армія 1812 року включала нації з усієї підкореної Францією Європи. Значна частина цих солдатів навіть не бажала воювати. Марш через Європу відбувався гладко, але у Варшавському герцогстві виникла проблема з солдатами, що йдуть на Росію. Хоча влада герцогства приготувала великі запаси продуктів харчування та кормів для Великої Армії, зібраних на десятках складах, було складно забезпечити всі підрозділи відповідними припасами. Це спричинило до того, що деякі з похідних солдатів скористалися ситуацією. Проте у Варшавському герцогстві вона не виглядала настільки масштабною, як дезертирство під час перебування у Литві. Солдати боялися, що вони швидко попадуться. Інакше в Литві, де після відходу російських військ адміністративні структури лише створювалися. Солдати-дезертири могли там розраховувати на безкарність. Проте у Варшавському герцогстві солдати, які здійснювали згвалтування, мушили розраховувати на прихильність командирів. Ось чому лише частина корпусів прославилася огидними згвалтуваннями. Особливо саксонці з 7-го корпусу генерала Яна Рейнера та вестфальці 8-го корпусу генерала Андоче Юнота. Саксонці і вестфальці зробили величезні спустошення на шляху маршу через герцогство, грабували місцеве населення, гвалтували скрізь, де зустрічалися жінки, незалежно від віку. Окрім того, насилля супроводжувалося крадіжками великої рогатої худоби та коней, підпалами збіжжя на полях тощо. Масштаби цього явища були значними, а тому селяни ховали своїх жінок у лісах, знаючи, що йдуть бандити. Були також випадки, коли селяни, отримавши новину, що йдуть німці з цих корпусів, тікали із сіл. Німці не тільки гвалтували польських жінок, але й жорстоко били їхніх близьких, чоловіків, бра-

тів, батьків. Ще більші спустошення саксонці та австрійці чинили в Україні. Знаючи, що там готується антиросійське повстання, і, не маючи жодного контролю над своїми діями, шлях тих корпусів позначився значними руйнуваннями. Жінки з Поділля, Волині на шляху маршу або розселення військ Великої Армії, у цьому випадку згаданих саксонців та австрійців, використовувались без будь-яких покарань. Захоплених жінок солдати передавали за їжу, або за кілька монет, чи за будь-що. Життя захоплених жінок для них не мало ніякого значення, і розглядалося як належна складова грабунку у ворожій країні. Ігнорувались письмові звернення Уряду Варшавського герцогства – Ради міністрів, що то є союзницька країна. У результаті українки опинилися в дуже складному становищі. Їх неодноразово гвалтували, часто дуже жорстоко. У той же час саксонці та австрійці завдали страшної шкоди землям Поділля, Волині – землям України, а поляки, які намагалися організувати нову адміністрацію, кидали їх у в'язниці, не зупиняючись перед катуванням. Не дивно, що Україна не вітала таких визволителів. Однією з помилок Наполеона було те, що він відправив в Україну такий розбещений і ворожий полякам та українцям німецький корпус, який складався з саксонців та австрійців. Як результат, саме з ініціативи українських жінок, які, боячись за свою честь, здоров'я та життя, люди втікали зі своїх земель, знелюднюючи їх. Джерела говорять, що втечею до Галичини під опіку австрійської адміністрації в 1812 році рятувалися з Поділля, Волині та України не тільки окремі сім'ї з різних сіл, але й цілі села⁷.

Ситуація в Литві, через яку пройшли головні корпуси Великої Армії слідом за відступаючою російською армією, була теж дуже поганою. На шляху походу було важко знайти жінку, яка не була звалтована. Це було зроблено дезертирами, а також солдатами, офіцерами та начальниками другого рівня, проте серед них дуже рідко були випадки, коли такі дії вчиняли французи чи поляки. Така поведінка військових щодо жінок була зумовлена багатомісячними військовими напруженнями, труднощами повсякденного життя та розчаруваннями.

⁷ R. Wilson, *Narrative of events during the invasion of Russia*, London, 1860, p. 181–197; R. Wilson, *Private Diary of the travels, personal services and public events in the campaigns of 1812, 1813 and 1814*, London, 1861, p. 231–246; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 115–127; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 456–467; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 363–379; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa, 1927, s. 112–116; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 302–312; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 252–312; R. Kowalczyk, *Pogranicze w ogniu...*, s. 263–271.

Офіцери також брали участь у подібних діях, підлеглим видавали накази привести їм красиву жінку. Слід констатувати, що важко говорити про згвалтування, це були радше домагання, що закінчувалось зближенням, сексом. Жінки отримували певну винагороду – дорогі подарунки або гроші. Офіцерам залежало, щоб то були інші жінки, ніж ті, що перебували в обозі, яких вони могли мати в будь-який час за певну суму. Свіжа кров, секс з невідомою селянкою, або дворянкою був дуже привабливим для офіцерів Великої Армії. Відомий випадок, коли ординарець маршала Йоахіма Мюрата, поляк, отримав наказ привести маршалу красиву жінку. Остання, входячи до палати маршала, була засмучена. І польський офіцер дуже тяжко переживав за її долю, навіть пообіцяв собі, що після тієї ночі подасть у відставку. Проте, яким було його здивування, коли жінка, вийшовши з палацу маршала з гаманцем, наповненим золотими монетами, усміхнена і сяюча, звернулася із вдячністю до пригніченого, настільки глибоко враженого польського офіцера, з радістю в голосі мовила, що гроші за цю ніч дозволять їй змінити своє життя, і запропонувала, польському офіцерові, як своєму благодійнику, кілька монет. Заскочений і збентежений цією ситуацією, офіцер відмовився, але та ситуація на довго запала йому в пам'яті.

Однак такі випадки, як зазначений вище, були рідкісними. На жаль, жінки ставали здобиччю, насамперед, дезертирів, бандитів, банд, які масово виникали в Литві, де склалася трагічна ситуація. Новопостала влада намагалася утворити тут адміністрацію за зразком Варшавського герцогства. Територія Литви була поділена на чотири департаменти та 33 повіти: Віленський – 11 повітів (Віленський, Завойський, Вілкомейський, Браславський, Осмянський, Ероцький, Ковенський, Упіцький, Росенський, Шавельський та Телшевський); Мінський – 10 повітів (Вілейський, Пінський, Деснянський, Борисовський, Ігуменський, Бобруйський, Мозирський, Гечицький, Слуський та Мінський); Гродненський – 8 повітів (Гродненський, Лідзький, Новогрудський, Слоніський, Волковський, Пружанський, Кобринський та Брестський) та Білостоцький – 4 повіти (Білостоцький, Сокольський, Бельський та Дрогіцький). Наполеон сподівався на підтримку Литви, яка надасть йому багато солдатів, подібно до того, як було в Польщі після вступу наполеонівської армії та перемоги поляків у великопольському повстанні. Однак Наполеон повівся так само, як у випадку з Україною, де командувачем своєї армії призначив ворожого йому австрійця, гене-

рал-лейтенанта Кароля фон Шварценберга. Він призначив генерал-губернатором Литви генерала Дірка графа ван Гогендорпа (9 липня), якому 24 серпня довірив ще й функції Президента Тимчасової комісії Уряду Великого князівства Литовського. Поляки дуже хотіли, щоб у Литві була створена власна армія, союзна Наполеону. Цю думку відстоював Александр Сапєга, голова Військового комітету Тимчасової комісії Уряду Великого князівства Литовського. Проте Наполеон довіряв голландцеві Гогендорпові. Конфлікт з ним спричинив до того, що більшість поляків, на чолі з Александром Сапєгою, покинули уряд. Навіть міністр закордонних справ Імперії Марет герцог Бассано, на якого Наполеон поклав нагляд за литовською владою, не був у стані як полагодити суперечку, так і переконати Наполеона, що вина за таку ситуацію лежить на Гегендорпові. В умовах відсутності сильної адміністрації, воюючої російської армії, в Литві виникли величезні проблеми. Таким чином, з Великої Армії, що тягнулася на схід за відступаючою царською армією втікало тисячі солдатів, переважно союзників Франції, з Рейнського союзу – німців. Дезертири, об'єднані у групи, створювали в Литві великі проблеми: нападали на лінії комунікації Великої Армії, на її мешканців – литовців та польську шляхту, грабували, гвалтували усіх захоплених жінок. У той час доля жінок у Литві, подібно як і в Україні, була незavidною. Масштаб бандитизму в Литві та на окупованих територіях був величезним. Влада Литви намагалася протидіяти цьому шляхом створення так званих “Рухомих колон”, що склалися з вибраних солдатів, у тому числі й місцевих литовців. “Рухомі колони” прочісували міста, містечка, села та округи, де могли знаходитись бандити та дезертири. Захоплених зі зброєю в руках доставляли до найближче розташованої досудової комісії, яка упродовж доби по доведенню вини виносила вирок – смерть через розстріл. Зважаючи на розмір дезертирства з Великої Армії, в Литві та окупованих територіях жодні дії влади не змогли відновити порядок. Тому не дивно, що в Литві не було створено власної армії, союзної Наполеону. Шляхта була зайнята захистом своїх багатств і жінок перед зграями банд, які знищували цілий край⁸.

Тому становище жінок у районах, зайнятих Великою Армією, включаючи Литву та Україну, було трагічним. Патологічна поведінка

⁸ E. Labaume, *Op. cit.*, p. 126–134; R. Sołtyk, *Op. cit.*, p. 134–147; G. J. B. Dufour, *Op. cit.*, p. 231–256; J. Iwaszkiewicz, *Op. cit.*, s. 109–138; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 252–312; R. Kowalczyk, *Pogranicze w ogniu...*, c. 97–101.

солдатів, дезертирів, різного роду бандитів унеможливили нормальне життя людей, і в першу чергу, жінок як об'єктів для насилля.

Подібним було становище жінок на всіх територіях на шляху просування Великої Армії далі на схід. Всюди, де з'явилася наполеонівська армія, для жінок це означало приниження, страх, сльози, страждання, часто втрату здоров'я і навіть життя. Особливо загострилася ситуація після Бородінської битви, коли наполеонівська армія підійшла до Москви. Тисячі москвичів були кинуті на поталу, оскільки московський губернатор Федір граф Ростопчин стверджував, що Москву не здадуть, а в останній момент оголосив про евакуацію міста, даючи жителям на залишення її лише 24 години. У Москві тоді відбувалися танцювальні бали. Переможені під Бородіно російські солдати, відступаючи з Москви, масово, неконтрольовано покидали армію. У цьому хаосі також страждали невинні люди, які намагалися втекти з міста. Підраховано, що в той час близько 15–20 % військовослужбовців покинули російську армію. Дезертири, з іншого боку, знаходили своїх побратимів, приєднуючись до плебсу і бандитів. Вони були озброєні, недоброчесні, голодні, грабували залишені будинки, нападали на втікачів, безжально вбивали, дуже часто жорстоко гвалтували захоплених жінок. Все це діялось у величезному хаосі, який давав цим бандитам відчуття повної безпеки. Вони мали силу, мали зброю, вони правили вулицею і вбивали тих, кого хотіли, вони гвалтували тих жінок, яких захоплювали у натовпі втікачів, які з найціннішими речами тікали з міста. На головних виїзних вулицях міста утворилися значні затори. Зневірених жителів підштовхували відступаючі російські солдати. Ті, хто падав, не мали найменших шансів врятувати свої життя – натовпи розтоптували їх без жалю. Жителі, які намагалися приєднатись до дезорганізованих частин російських військ, отримували від жорстоких російських солдатів побої. Багато хто з них був розчавлений колесами обозів. Вулиці Москви після проходження диких наляканих натовпів мешканців та відступаючих солдатів були сповнені людських трупів, в основному цивільних осіб, розбитих возів, приватних кібіток, колимаг, карет, колясок, військових фургонів та навіть візків. Діти, які дивом вижили, терпляче чекали своїх матерів, які або загинули розтоптаними, або ж були захоплені хвилею натовпу.

У залишеному місті блискавично творилися банди з простолюдинів, злочинців та дезертирів, які масово грабували покинуті будинки і це було чути, незважаючи на величезний шум натовпу втікачів, про-

Р. Ковальчик, Доля жінок у війні 1812 року

кльони, скрипіння возів та крики. У пошуках наживи, сп'янілі від алко-голю бандити, трошили меблі, руйнували все на своєму шляху і би-лись між собою. У результаті відчайдушний крик про допомогу тяжко поранених людей у поєднанні з криками дітей, криками брутально покривджених жінок, яким ніхто не думав у той час допомагати, зли-вався з диким ревом п'яного плебсу, бандитів і дезертирів. Все це мало жахливий вигляд.

Відразу після відходу цього натовпу мешканців, які послухали розпорядження воєнного губернатора Москви графа Розтопчина про негайну евакуацію, входили до міст перші підрозділи військ Великої Армії. Наполеон не міг натішитись так довго омріяним містом. Однак вже 15 вересня з мурів Кремля він з тривогою спостерігав полум'я пожеж на дахах і дим, що виходив із покинутих будинків, який все густішав та ставав нестерпним, а температура повітря зростала від роз-просторюваної пожежі.

Виходу не було, окрім як евакуація. Протягом майже чотирьох днів солдати Великої Армії та мешканці Москви, які залишалися в своїх будинках, спостерігали як палає Москва. 19 вересня несміло перші під-розділи Великої Армії та мешканці, що прагнули хоч якось зберегти свою власність, почали повертатися до міста, зруйнованого вогнем. У пограбуванні руїн Москви взяла участь також і наполеонівська армія і її ніхто не зупиняв. Наполеон навіть не намагався видавати наказ зали-шити в спокої зруйноване місто, обманюючи себе міражем миру з царем Александром І. Жертвами тих грабежів ставали, цілком зрозу-міло, й жінки⁹.

Одночасно зі вступом Великої Армії до Москви повернулися й натовпи жителів. За оцінками, в Москві, всупереч наказу графа Рос-топчина, залишалось близько 20 % населення. В основному це були сім'ї. Ніхто не зміг захистити їх від бандитських нападів. Жертвами цієї трагедії були мирні жителі, а злочинність не мала національності.

⁹ 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof...*, p. 73–78; 1812. *La guerre de Russie*, p. 91–99; A. Bourgogne, *Op. cit.*, p. 183–189; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, p. 112–119; A. J. F. Fain, *Op. cit.*, p. 88–96; E. Labaume, *Op. cit.*, p. 119–132; G. J. V. Dufour, *Op. cit.*, p. 212–243; Raymond-Aymery-Philippe Joseph de Montesquiou duc de Fézenac, *Op. cit.*, p. 101–113; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 287–367; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 298–329; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 287–299; R. Kowalczyk, *Malojarosławiec 1812*, s. 131–139; Р. Ковальчик, *Наполеон и Украина в 1812 г. ...*, с. 96–99; R. Kowalczyk, *Pogranicze w ogniu...*, с. 263–271; Р. Ковальчик, *Почему Мишеле Ней...*, с. 88–93; Р. Ковальчик, *Почему Наполеон проиграл войну...*, с. 43–44; Р. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу...*, с. 121–126.

Війна породжувала демонів. Люди, чоловіки, солдати поводитися як злочинці. Війна, як завжди, викликала повернення до найнижчих інстинктів. Злочинцями були як росіянами, так і солдати Великої Армії, хоча найвидатнішими серед них були німці.

Драма розгоралась і під стінами Москви, де перебували натовпи містян, які послушали свого великого начальника графа Ростопчина та покинули Москву. Тепер вони намагалися повернутися, але Наполеон у тому не був зацікавлений, бо маси знедолених не могли позитивно вплинути на стабілізацію ситуації у місті, де не вистачало їжі. На уцілілих складах її запасів не вистачало навіть для солдатів. Щоб забезпечити воїнство їжею і фуражем, Наполеон організував виїзди в околиці Москви за продовольством. Також із метою захисту запасів продовольства у зруйнованому місті, призначений Наполеоном губернатор Москви і маршал провінції Адольф Морт'єр наказав забезпечити постійні пости на його околицях, вони мали зупинити мародерство голодних мешканців, що кочували навколо Москви. Це було також важливо із точки зору військової безпеки, оскільки разом з ними на терени знищеної давньої столиці царів проникали ватаги козаків. Тому патрулі мали наказ зупинити їх будь-якою ціною, що не являло жодної проблеми для наполеонівських солдатів. Для цього вистачало кількох пострілів, спрямованих у напрямку козаків, і рішучий вираз бравих наполеонівських солдатів змушував легкі загони донців, башкирів, калмиків та інших етносів Поволжя зникати так швидко, як вони з'являлися. Так само завойовники діяли й щодо занадто надокучливих москвичів, які прагнули потрапити на обшир згарищ Москви. Пропускалися лише жінки, які з голоду, часто рятуючи від голодної смерті свої родини, змушені були віддаватись, навіть за їжу, наполеонівським солдатам. За секс вони отримали достатню кількість їжі, якої вистачало не лише для виживання їхніх родин, а й для того, щоб вигідно продати частину голодним людям навколо зруйнованого міста¹⁰.

У результаті було досить частим явищем бачити групи бідних та знесилених чоловіків і жінок у брудному, порваному одязі, що бродили по передмістю, навколо звалищ, розкопували по городах грядки,

¹⁰ A. Thiers, *Op. cit.*, s. 325–383; *Correspondance du Maréchal Davout...*, p. 79–86; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof...*, p. 71–76; 1812. *La guerre de Russie*, p. 93–97; A. Bourgogne, *Op. cit.*, p. 181–188; H. Dembiński, *Pamiętnik Henryka Dembińskiego, jenerala wojsk polskich*, Poznań, 1860, s. 113–132; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 218–265; R. Kowalczyk, *Małajarsławiec 1812*, s. 89–126.

шукаючи якихось овочів, зелені, моркви чи буряків. Траплялося, що змучені люди їли залишених військом загиблих тварин. Інші ж, незважаючи на сильний холод, виловлювали з глибин ріки Москви зерно, вкинене в неї за наказом їхнього воєнного губернатора графа Ростопчина, і жадібно споживали його, хоча воно вже було заквашеним і затхлим.

Доля мешканців Москви, які бродили навколо руїн міста, була трагічною. Це був наслідок діяльності командувача російської армії фельдмаршала Михаїла Кутузова. Так, він наказав своїм підлеглим стріляти в кожного цивільного, хто хотів отримати їжу з військових складів. Вся їжа повинна була йти на потреби відновлюваної російської армії. В результаті продовольчі склади для армії в Калузі та Тулі будуть переповнені, а москвичі помиратимуть голодною смертю. Якби тоді була сувора російська зима, то майже 180 тисяч людей, такою була кількість тих, хто покинув місто і кочував на його окраїнах, були б приречені на неминучу смерть. Кутузов доконав би знищення одного з найбільш заселених міських центрів феодальної Росії. Проте російський полководець зовсім не переймався цими проблемами, нічого не робив, щоб врятувати від смерті і голоду москвичів, бо для нього важливою була лише армія. Страхіття війни породжували аномальні явища в людському середовищі: вбивства своїх співвітчизників заради їжі, згвалтування та наругу над людською гідністю. Однак у російських джерелах усе це не відображено, а почасти й замовчувано. Про ситуацію, що склалася, черпаємо відомості з мемуарів вояків наполеонівської армії, які написані після розгрому Великої Армії. До певної міри відсутність російських масових джерел про тогочасні події пов'язана з рівнем освіти і загалом письменності в Росії. У Великій Армії майже всі офіцери та багато рядових солдатів вміли писати і читати. Багато хто з них, трагічно переживши війну, її жорстокість та загибель багатьох своїх колег з Великої Армії, свої спостереження щодо перебігу тієї кампанії поклали на папір. Натомість серед росіян писемними були лише найвищі російські командири. З очевидних причин вони зосереджувалися лише на долях військових операцій, а не на жорстокості цієї війни, яка більше зачепила простих росіян. Для цих командувачів не важливо, чи загинула від голоду тисяча чи сто тисяч людей. Зрештою, навіть воєнні події вони описували з урахуванням власних інтересів. З огляду на це, дуже цінними є щоденники сера Роберта Вільсона, англійця, який перебував при штабі армії Кутузова, і виклав свої

спостереження на папері, а згодом опублікував їх у Лондоні. Це найбільш неупереджені щоденники з російського боку, які показують справжній характер тієї війни.

Як відомо, багато жінок повернулися до Москви, не бажаючи пережити голод, загрози здоров'ю та життю. У Москві, точніше, в руїнах міста, що перебували під управлінням французів, їх долі були різними. Деякі з них стали утриманками і, залежно від того, хто був їхнім опікуном, визначалася їхня доля і вона була набагато кращою, ніж у тих, хто залишився в таборах московитів поблизу міста. Деякі з жінок отримали опіку старших офіцерів і навіть маршалів, інші – офіцерів, молодших офіцерів, і навіть рядових солдатів. Все залежало від краси жінки. Загалом період перебування Великої Армії характеризувався розграбуваннями міста та насолодами з численними жінками. Багато жінок зайнялись проституцією. Це був рефлекс самозахисту, тому що повернення до Москви було ризикованим і непевним¹¹.

До табору в Тарутіно, де розташовувалася розгорнута група військ маршала Йоахіма Мюрата, авангарду Великої армії, за день до бою, який спонукав Наполеона покинути Москву, себто 17 жовтня, прийшов конвой з Москви, який доставив багато бочок з алкоголем і велику групу жінок, які не відмовляли спраглим солдатам своїх тіл. Ніч спливала сповнена алкоголю і сексу. Усе це розклало армію і робило її недієздатною, а отже, коли Кутузов за наказом з Петербурга царя Александра I, здійснив атаку на наполеонівські війська перед самим світанком, напавши на підрозділи Мюрата, то лише поляки залишилися на постах і тримали оборону. Саме польські війська, якими командував Юзеф Понятовський, незважаючи на глупу ніч, залишалися пильними. Полякам також належить заслуга в тому, що вони підняли обоз, збудили п'яного маршала Мюрата, і врятували наполеонівську армію. Мюрат втратив обоз, але не втратив свою армію, а могло б статися зовсім інакше, коли б не позиція поляків. Доля жінок – росіянок, які прибули напередодні з конвоем з Москви, залишається загадковою. Вони потрапили до рук Кутузова, а далі їхня доля залишається невідомою.

¹¹ *Correspondance du Maréchal Davout...*, p. 79–86; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof...*, p. 71–76; 1812. *La guerre de Russie*, p. 93–97; R. Wilson, *Narrative of events...*, p. 181–185; R. Wilson, *Private Diary of the travels...*, p. 228–236; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 119–124; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 456–467; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 363–379; A. Bourgogne, *Op. cit.*, p. 181–188; H. Dembiński, *Op. cit.*, s. 113–132; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 218–265; R. Kowalczyk, *Malojarosławiec 1812*, s. 89–126.

мою. Можна лише висловлювати припущення щодо їхньої подальшої долі.

Битва під Тарутіно спонукала Наполеона покинути Москву. Разом з виходом з Москви розпочався найтрагічніший етап кампанії 1812 року, що так само вплинув і на долю жінок, які опинилися у вирі війни. 19 жовтня розпочався відступ наполеонівських військ. Першими вийшли стройові частини Великої Армії. З рівними інтервалами виходив полк за полком. Чоло колони складало ще понад сто тисяч виправних солдат, понад п'ятсот п'ятдесят гармат і дві тисячі ящиків боєприпасів та кілька тисяч справної кінноти. Армія нагадувала дисципліноване, непереможне військо Великої Армії. Однак за військом тягнувся величезний обоз і понад 50 тисяч чоловіків та жінок різної національності. Ті обози виглядали як загони татарської орди, що поверталися з грабіжницької виправи. Кількома нескінченно довгими рядами тягнулися карети, фургони, вагони та важкі селянські вози. Пурпуром і золотом сяяли здобуті штандарти: російські, турецькі та пруські, і сяяв гігантський хрест з церкви Івана Великого. Бородаті російські селяни ще поганяли коней, а то й самі несли величезні тюки. Усі втікали з Москви. Награбоване з руїн Москви майно знаходилося у кожному возі. Маса мародерів, примхливий, різнобарвний і багатомовний натовп складався з людей усіх національностей, з московського плебсу, беззахисних, з особистих слуг та обозових служителів. Всі вони були обтяжені багатомою здобиччю з Москви. Особисті вози, наповнені здобиччю, належали росіянам, Наполеонівському командуванню, офіцерам, підстаршинам, рядовим солдатам, та особливо збагатилися марки-танки, що йшли за Великою Армією майже через всю Європу. До незвично великого обозу приєдналося близько 500 іноземних сімей, переважно французьких, які в своїх упакованих возах вивозили нажите за життя своє майно з Москви. Наполеон оточив ту колонію втікачів – цивільних осіб особливою турботою, гарантуючи їм захист і безпеку. Їх охороняли солдати португальської національності. Іноземні сім'ї жили в Москві упродовж кількох поколінь, але вони тікали з міста, бо боялися помсти росіян. Ненависть росіян до іноземців була звичайним явищем і останні побоювалися, що можуть розділити долю найбагатших і найвизначніших іноземців, яких викрали з Москви перед 14 вересня поплічники воєнного губернатора міста графа Ростопчина. У тому натовпі були тисячі виведених зі строю воєнних (хворих, важкопоранених, медперсоналу). Усі вони втікали від помсти Ростопчина.

Побоювались, що росіяни усіх, хто залишиться в Москві, будуть трактувати як колаборантів, а козаки, що увійдуть до міста, зроблять власниту різню. Цей натовп разом з величезним обозом серед криків, прокльонів та волянь посувався дуже повільно. Було чути цілу палітру мов: французьку, німецьку, італійську, іспанську, польську, португальську, російську та ідиш, тому що серед російських сільських мешканців було багато євреїв.

Бажання прибутку було серед мародерів, селян настільки сильним, що деякі з них тягнули навіть тачки, наповнені награбованим, незважаючи на те, що армію чекало майже вісімсот кілометрів походу. Наполеон прийняв цей величезний обоз, сподіваючись, що на тих возах можна буде везти поранених. Велика Армія не мала медичних карет. Проте було добре відомо, що поранених росіяни, козаки вбивали без милосердя. Саме тому Наполеон, боячись за життя поранених, вивіз їх із Москви. Однак він не оцінив людської жадібності. Кожен, хто тягнувся за Великою Армією з Москви, хотів мати власний зиск. Жага наживи виявилась сильнішою за милосердя. Тому поранених, яких їм призначали до возів, вбивали і позбувались їхніх тіл. Йшлося про тоннажність возів, поранені були занадто важкими. Зважали лише на награбоване. За армією йшло багато насильно забраних з Москви росіян. Вони використовувались для руху транспорту, позаяк коней було занадто мало і вони падали від перевантаження від самого початку.

Перебування в Москві деморалізувало також солдатів, які вийшли в регулярних підрозділах. У результаті більшість солдатів Великої Армії прагнули забрати з руїн міста награбовану під час майже шести тижнів перебування здобич. Багато хто це робив за рахунок теплового одягу та навіть їжі. В результаті замість наказу Наполеона взяти на 20 днів припасів їжі ранці солдатів були наповнені награбованими речами. У деяких випадках в кишенях замість боєприпасів знаходилося награбоване з царської столиці.

У возах знаходилася навіть така здобич, яку вивезти з Росії так і не вдалося. Це були антикварні меблі, книги в розкішних оправах, до рога порцеляна, що билася на вибоїнах. Як наслідок, зворотній шлях Великої Армії був устелений розбитою порцеляною, зламаними меблями, важкими ящиками з книгами та трупами людей. З Великою Армією йшло дуже багато жінок, серед них і вже згадані маркитанки, що добре нажилися в Москві, і дружини та коханки тих офіцерів, які

вирішили їх взяти з собою на війну, в тому числі і росіянки, для яких втеча була єдиним шансом вижити.

Трагізм відступаючої армії був зумовлений стратегічною помилкою Наполеона повернути військо з-під Малоярославця, де він міг розбити росіян під орудою Кутузова, на старий Смоленський шлях – дорогу, якою Велика Армія йшла на Москву в серпні та вересні. Спершу росіяни, під командуванням Кутузова були шоковані поразкою під Малоярославцем і боялися погоні Наполеона. Кутузов був переконаний, що Велика Армія рушила дорогою Медін – Юхнов – Єльню до Смоленська, тобто південною дорогою, багатою на їжу, не зруйновану, вільну від росіян. Який же був сюрприз, коли з'ясувалося, що Наполеон вибрав стару знищену дорогу.

На початку листопада почалися морози. Хоча це був і невеликий заморозок, але він дуже негативно вплинув на становище Великої Армії, що прямувала на Смоленськ. Виникали величезні затори. Коні падали. Армія не мала коней, потрібних, щоб тягнути величезну кількість гармат, які Наполеон забрав із Москви. Коні не були підковані шипованими підковами, і на льоду ламали собі ноги. Відповідно до погодних умов була підготовлена лише польська кіннота. Князь Понятовський радив ще в Москві, щоб належним чином підкувати коней Великої Армії, але ніхто тоді його не послухав. У жовтні 1812 р. в околицях Москви погода була по-справжньому аномальною, було тепліше, ніж у вересні, тепліше, ніж у той час у Франції. З цієї причини, лише поляки, які знають реалії російської зими, не лише належно приготували коней, але й для себе набрали дуже багато різноманітних кожухів, хутр, теплої одягу, які тоді можна було купити в Москві за безцінь. У результаті, за відсутності тяглових коней, до транспорту гармат запряжено було солдатів. 12-фунтова гармата разом з лафетом важила понад 1200 кілограмів. Як наслідок, солдати після транспортування таких гармат відмовлялися від служби, йшли в банди – банди мародерів та дезертирів. Вони були дуже небезпечними для оточення: атакували приватні вози, вбивали своїх товаришів, наживалися здобиччю. На той час реальніше було вижити серед банд мародерів, ніж у стройових частинах. Разом із заморозками почався голод. По дорозі були відсутні продовольчі склади, і Наполеон, усвідомивши складність ситуації, харчуванням та фуражем забезпечував лише гвардію. Хоча кожного захопленого дезертира чи мародера розстрілювали негайно, ніхто не був спроможний зупинити дезертирство. Бандити

нападали, вбивали, грабували, захоплювали жінок, гвалтували та затримували. Вони були надто цінними. Вони служили бандам як сексуальні раби. Відсутність відповідного зимового одягу призвела до того, що солдати, мародери, всі одягнулися в те, що хто мав. Як наслідок, вся армія була одягнена в чудернацький і різноманітний одяг, як то різноманітні хутра, кожухи, шуби, як чоловічі, так і жіночі, єврейські жупани, усіляких форм шапки, селянські сіряки, загорнуті в ризи і покривала. На ногах вони часто мали лахміття, порвані капці, прив'язані шнурками. Армія мала вражаючий вигляд. Ще більша загроза для відступаючої Великої Армії настала тоді, коли їх почали атакувати легкі відділи козаків, башкирів та калмиків, які не нападали на регулярні підрозділи, бо боялися їх, а атакували беззахисні групи мародерів. Спійманих у полон не брали, бо це було обтяжливо, їх убивали, а здобич забирали собі. Захоплених жінок жорстоко гвалтували та перепродували своїм товаришам. Для козаків і башкирів вони також були надто цінними, бо мали служити сексуальними рабнями. Окрім того, що це було привабливим для козаків, башкирів та калмиків. Згвалтування, секс з європейкою, її біле тіло було додатковим стимулом для збереження життя цим жінкам. Іноді вони передавали захоплених чоловіків російським селянам, які мордували їх ще більш витонченими тортурами. Нападали також на транспортні вози. Солдати, мародери, офіцери, всі володарі возів позбулися росіянок, яких так жадібно забрали з Москви. Вони ставали непотрібним баластом. У той момент прокинувся основний інстинкт виживання, що змушував приносити в жертву все, що було можливим, також прекрасних, сексуальних росіянок. У результаті вони часто потрапляли в руки козаків, башкирів та калмиків і гинули, особливо під час різноманітних сварок і сутичок в обозі. Крім того, серед Великої Армії почала поширюватись епідемія, яка забирала більше людей, ніж атаки козаків, башкирів та калмиків разом узятих. Відтак відступаючу Велику Армію, і то незалежно чи то чоловіки, чи жінки, солдати регулярних підрозділів чи мародери, чи обслуга обозу, атакував грип. Грип принеси башкири з Поволжя. Відступаюча Велика Армія і маси мародерів, жінок і чоловіків, були послаблені маршем, почало бракувати їжі, не мали відповідного теплового одягу, що сприяло утворенню відповідних умов, щоб грип забирав людські життя. Всі ці фактори призвели до того, що Велика Армія, досягнувши Вязьми, втратила більш як третину свого особового складу. Значно докучала зростаюча величезна маса мародерів, що сліду-

Р. Ковальчик, Доля жінок у війні 1812 року

вала за регулярними корпусами Великої Армії, але й серед них багато хто загинув та помер у результаті шаленої епідемії грипу¹².

Відтак, коли Кутузов вислав проти відступаючої Великої Армії корпус генерала Михаїла Милорадовича, російські регулярні частини прийняли битву. Битва під Вязьмою ледь не призвела до знищення тилових корпусів Великої Армії. Це був поворотний момент відступу армії Наполеона. В тому, що не відбулось повне знищення Великої Армії, зіграли роль два чинники. Наполеонівські солдати з чотирьох корпусів Великої Армії: I корпус Луї Даву 13.000 чоловік; III корпус Міхала Нея 6.000 чоловік; IV корпус італійського віце-короля Євгена 12.000 чоловік; V корпус князя Понятовського 3.500 чоловік, та з двох резервних кавалерій: I генерал-майора Стефана графа Нансута і III-го генерал-майора Еммануїла графа Гручі, в складі 3000 людей, разом 37.500 чоловік, ціною великої самопожертви і втрат в особовому складі зупинили натиск російських військ. Особливо хоробро стояли поляки V-го корпусу князя Понятовського.

Проте героїзм наполеонівських солдатів був би змарнованим, якби не двучинність Кутузова. Він вирішив не використовувати більших сил, хоча на тому дуже наполягали генерал Милорадович та козацький отаман Матвей Платов. Тим самим він зберіг тилові корпуси, як і всю Велику Армію.

У битві під Вязьмою стройові частини втратили більшу частину свого багажу, тисячі мародерів, возів, обозу потрапило в руки росіян і козаків. Діялись там дантівські сцени. Російські солдати не брали вже полонених, хіба що офіцерів. Вони не знали, що з ними робити. Для російських підрозділів полонені були зайвим тягарем. Потрібно було ділитися з ними скромними продовольчими пайками. Відтак більшість полонених були по-звірячому замордовані, а перед тим у них було забрано все награване майно. Так само постраждали і жінки. В таких умовах не йшлося про людяність. Вони сподівалися на подальшу здобич, переслідування та остаточну перемогу, у чому переконавало їх становище Великої Армії. То не була вже та сама Велика Армія, як 10

¹² *Correspondance du Maréchal Davout...*, p. 79–86; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof...*, p. 71–76; 1812. *La guerre de Russie*, 93–97; R. Wilson, *Narrative of events...*, p. 181–185; R. Wilson, *Private Diary of the travels...*, p. 228–236; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 119–124; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 456–467; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 363–379; A. Bourgogne, *Op. cit.*, p. 181–188; H. Dembiński, *Op. cit.*, s. 113–132; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 218–265; R. Kowalczyk, *Małojarosławiec 1812*, s. 89–126; P. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу...*, с. 292–323.

днів перед тим, яка поблизу Малоярославця громила їхні війська. Цей чинник визначив масштаби вбивств, здійснених російськими солдатами над захопленими, беззахисними полоненими незалежно від статі, чоловіків та жінок.

Ті, хто вирвалися з російського кільця, були щасливцями. Проте про масштаби втрат, як і російських вбивств, промовляє той факт, що найчисельніший стройовий корпус Великої Армії – I-ий Даву, який колись конкурував з імператорською гвардією, тепер нараховував ледве кільканадцять тисяч солдатів. З корпусом йшли тисячі мародерів, цивільних та жінок, єдиним бажанням яких було вирватися з Великою Армією з Росії. Для тих, хто вижив, почався найважчий період відступу, на відміну від того, коли росіяни були дезорієнтовані в ситуації, не атакували упродовж перших днів після повернення Великої Армії на старий Смоленський шлях. На головній дорозі безперервно виникали затори.

Прагнучи запобігти заторів, щоб якнайшвидше дістатися до Смоленська, Наполеон убачав вихід у прискоренні маршу. При тому ж він хотів уникнути негативних наслідків розтягнення корпусів на значну віддаль. Він вважав, що відступ різними дорогами сприятиме корпусам простіше і швидше досягти місця призначення. Саме тому разом з гвардією він рушив безпосередньо до самого Дорогобужа. VIII-й корпус генерала Юнота був направлений до Смоленська дорогою, вздовж лівого берега Дніпра. Наполеон хотів, щоб цей корпус йшов шляхом, багатим на їжу, не знищеним, на відміну від старого Смоленського шляху. Юнот мав вийти на контакт з передовим авангардом 29-ї дивізії генерала Луї Бараге д'Ільє, який діяв у районі Смоленська, або ж з бригадою генерала Яна Ожеро. Генерал Бараге д'Ільє ще з Вязьми отримав наказ знайти і охороняти дорогу, що веде на Смоленськ, паралельно до головного шляху відходу, очевидно саме ту південну дорогу. Цей маршрут проходив через Мединь, Юхнов, Сльню, Балтутіно та Ляхово. Власне під час наради в Городні, після битви під Малоярославцем, Наполеон відмовився йти тією дорогою, зробивши одну з найтрагічніших помилок війни з Росією у 1812 році скерувавши війська на старий Смоленський шлях. Ідея навіть була доброю, але підвели командувачі корпусів. З іншого боку, IV корпус віце-короля Євгенія, у свою чергу, був спрямований на північ і по переправі через Дніпро під Дорогобужем мав рухатись дорогою вздовж правого берега ріки, що вела до Духовщини. Євгеній попрямував на Засельє, Прошу та Ульхову

Слободу, для чого мав переправитися через річку Вовп, а звідти мав рухатися безпосередньо до Духовщини через Марково. На час визначення маршруту “італійського” корпусу Наполеон не знав, чи після досягнення Духовщини скерує його так само, як і більшість Великої Армії, на Смоленськ чи ж на Вітебськ. Все залежало від ситуації на північному фланзі, де російській армії генерала-лейтенанта Людвіка графа Вітгенштейна протистояли наполеонівські корпуси: II і IV корпуси маршалів Лорана де Гувіона маркіза де Сен-Сіра та Ніколя Удіно¹³.

Здавалося, що італійський корпус дасть собі раду. З корпусом тягнулись величезні обозові вози, наповнені цивільними, жінками, чоловіками, дітьми, цілими масами, тисячами мародерів, позбавлених будь-якого бажання воювати, прагнучи лише одного – втекти з Росії. Усі вірили в зірку Євгенія. Після ночівлі у місцевості Засельє корпус повільно посувався на Прощу та Ульхову Слободу. Його становище стало трагічним вже під час переправи через річку Вовп. Євгеній 8 листопада відправив саперів і понтонерів до річки Вовп, щоб побудувати міст, який би уможливив вільно перейти солдатам з усього корпусу. Об'єднана команда французьких та італійських понтонерів і саперів почала працювати на Вовпі. Євгеній допустився кардинальної помилки, тому що належно не забезпечив переправу, побудову стратегічного мосту. Після прибуття 8 листопада до ріки сапери та понтонери були вражені рікою. Заповнена стічними водами з танення снігу, вона текла швидкою, широкою течією. Наказ Євгенія, щоб на побудову мосту використати матеріал з сусідніх будов, був виконаний, але з огляду на розміри ріки міст не був закінчений. У результаті вночі з 8 на 9 листопада виконаний абияк і незакінчений міст був зруйнований масою льоду, несеного швидкою течією.

Коли Євгеній вранці 9 листопада прибув з усім корпусом до берега ріки, виявилось, що з огляду на відсутність мосту він не може переправитись через Вовп. Скориставшись ситуацією, що склалася, тилову охорону Євгенія атакував Платов. Євгеній не справився з роллю коман-

¹³ *Correspondance du Maréchal Davout...*, p. 87–93; *1812. Cent ans après. Rostopchin et Kutusof...*, p. 82–88; *1812. La guerre de Russie*, p. 99–103; R. Wilson, *Narrative of events...*, p. 186–189; R. Wilson, *Private Diary of the travels...*, p. 234–239; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 131–139; D. Chłapowski, *Szlakiem legionów*, s. 67–73; E. Jezierski, *Op. cit.*, s. 44–48; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 462–471; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 387–398; A. Bourgogne, *Op. cit.*, s. 193–197; H. Dembiński, *Op. cit.*, s. 134–138; R. Sołtyk, *Op. cit.*, p. 143–151; A. Caulaincourt, *Op. cit.*, p. 101–106; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 303–329; R. Kowalczyk, *Malojarosławiec 1812*, s. 121–128; P. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу...*, с. 308–333.

дувача і почав діяти під тиском ситуації. Замість того, щоб відбити атаку козаків, він наважився здійснити переправу. Козацькі гармати десятикували солдат, що переправлялись через річку. Багато солдатів, мародерів, цивільних, “відщепенців” загинули внаслідок артилерійського вогню, багато з них потонули у річці. Дантівські сцени діялися в обозі, який захопили козаки. Мародери, цивільні особи, які залишилися тут і не наважилися на переправу, потрапили в руки козаків Платова. Ці останні, грабуючи вози, одночасно вбивали беззахисних цивільних та мародерів, а жінок жорстоко гвалтували. З полоненими обходились жорстоко. Більшість із них голими вишикували в колоні і погнали на схід. Із них мало хто вижив. Підчас переправи через Воль, Євгеній втратив більше 4.000 солдатів, майже всю артилерію, обоз, транспорт, увесь запас боєприпасів та продовольства. У руки козаків потрапили більшість мародерів та цивільних осіб, які йшли за IV корпусом. Трагічна у своїх наслідках переправа тривала цілий день.

IV корпус, без багажу, артилерії та обозу, як тактичний підрозділ перестав функціонувати. Однак з важкими боями він таки досяг Смоленська, оскільки росіяни зайняли Вітебськ. Жінки ж з корпусом не пробігли до Смоленська. Всі з них, хто йшов з IV-м корпусом, потрапили до рук козаків Платова. Значна частина з них була піддана тортурам і внаслідок травм померла. Однак частина з них опинилися в неволі, де служили козакам як сексуальні рабіні.

Наполеон по прибуттю до Смоленська пережив шок. Він був переконаний, що Смоленськ послужить базою для Великої Армії, стане основою для зимових квартир. Він був впевнений, що після зими його нова Велика Армія, підкріплена припливом новобранців з Франції та союзних держав, також поляками з Литви та Білорусі, рушить проти Росії на нову кампанію зі Смоленська – брами Москви. Проте, коли він вступав до Смоленська 9 листопада, виявилось, що той план не можливо втілити в життя. Інтендатура Великої Армії весь цей час уводила Наполеона в оману. Склади у Смоленську не були належним чином наповнені так, щоб упродовж півроку з них можна було прогудувати і одягати на зиму, на російську важку зиму, понад 100-тисячну армію. Мури та будови фортеці, що були зруйновані під час облоги в серпні, також не були повністю відбудовані. Більше того, вони не гарантували захисту від ймовірної атаки противника. Склади були заповнені на 30 %, і то головним чином борошном. Губернатори Смоленська і провінції виправдовувалися відсутністю людей, будівельних мате-

ріалів, постійними нападами козаків. Хоча Наполеон негайно й змінив губернаторів, Велика Армія в Смоленську не могла залишитися. Потім Наполеон прийняв низку миттєвих рішень. Відтак, до Смоленська можна було впускати лише солдатів, які прибуватимуть до стін фортеці у регулярних підрозділах і у повному спорядженні. Окрім того, за порядком мала стежити охорона, складена з гвардії, яка у випадку напору натовпів, мародерів, жінок та чоловіків, що прагнули жити в обіцяних їм теплих кварталах у Смоленську. Вони могли б прибути щомиті під мури з головного шляху від Вязьми та Дорогобужа. Наполеон ухвалив таке рішення ще й тому, що на той час він мав намір реорганізувати сили Великої Армії, навіть за рахунок того, що росіяни могли обігнати його на шляху маршу. Ризикуючи потрапити в оточення, він вирішив, що продукти харчування та фураж зі складів будуть використовуватися для забезпечення регулярних підрозділів. Фактично, упродовж кількох днів він реорганізував підлегли йому сили і приготувався до дальшого маршу. Однак у той час дійшов до стін Смоленська дикий натовп, якого різко розлютило рішення Наполеона, за яким вони мали спати під мурами міста.

Під мурами Смоленська накопичилися химерно вдягнені громади мародерів, дезертирів, хворих, цивільних, у тому числі жінок, що переживали разом з чоловіками пекло повороту. Новина про те, що вони мають ночувати під мурами, на морозі, що мають розбивати табір, що не отримають жодної підтримки з міста, оскільки Наполеон не мав наміру видавати дикому натовпу ані їжі зі складів, ані палива, викликало серед зростаючого з кожною хвилиною дикого натовпу, юрби мародерів, дезертирів, цивільних, шалену лють. Дикий натовп завив і розпочався штурм. Вони зовсім не зважали на виставлену з гвардії охорону, яка не вагаючись відкрила вогонь та скидала штурмуючих зі стін. Перевага була занадто великою. Лють величезна. Гвардійці загинули розшарпаними диким натовпом, голодним і спраглим тепла, їжі й горілки. Цивільні, мародери вдерлися до міста. Громади чоловіків і жінок майже одразу почали штурм продовольчих складів. Натовпи натискали на склади, намагаючись силою здобути їжу. Багато хто з тих, хто кинувся на продовольчі склади, був затоптаний їхніми ж товаришами. Ніхто ні на кого не зважав. Не враховувався ні мундир, ні ранг, ні стать. Хто сильніший, той вигравав. Спроба раціонально розподілити їжу також зазнала невдачі. Було притягнуто кілька цивільних посадовців, відповідальних за видачу продовольства зі складів. Багатьох з них було

вбито. Кілька складів – зруйновано. Генерал-губернатор Генрік Шарпентьєр не передбачав такої ситуації, тому він не виставив біля складів посиленої охорони зі зброєю в руках. Однак натовп не зміг дати собі ради з власної перемоги. Натомість, одразу ж, після отримання чи здобуття їжі, мародери розпочинали бійки між собою. В хід ішли ножі, багнети, всіляка зброя, яку вони мали. Не мало з них загинуло в братовбивчих битвах насамперед за здобуття їжі та горілки. Психіка цих людей була спотворена протягом кількох днів трагічного відступу. На щастя, людська хвиля, що досягла Смоленська вранці 9 листопада, не була надто великою. Мародерам, дезертирам та цивільним не вдалося значно дестабілізувати ситуацію в місті. За наказом губернатора Смоленська на підходи до складів були направлені нові солдати, одночасно було замкнено ворота. На воротах, на мурах з'явилося подвійне число озброєних охоронців. Солдатам було наказано застосовувати зброю в кожній ситуації. Завдяки цим розпорядженням губернаторові вдалося утримати порядок у той день. Наполеонові не йшло про відстріл дикого натовпу, лише про утримання порядку всередині міста, позаяк зруйнований Смоленськ не гарантував квартир навіть для усіх солдатів, не кажучи вже про групи мародерів, дезертирів, цивільних, натовпу, що тягнувся за військом, у тому числі десятків чи сотень жінок. Всі ті обмежувальні рішення мали сприяти реорганізації Великої Армії, яку Наполеон мав намір якнайшвидше зробити в Смоленську, щоб дальший похід на захід через Оршу був успішним¹⁴.

Наполеон, побоюючись дестабілізації в Смоленську, не дозволив навіть увійти до міста всім регулярним підрозділам Великої Армії. У той же час, коли солдати регулярних підрозділів терпіли мороз, у місті діялось пекло. На складах хліба вже не було. Хліб раніше отримала лише гвардія. Мародери, цивільні, чоловіки та жінки здобули лише борошно в мішках, рис, сухарі та горілку в бочках. Брак хліба змусив цей натовп концентруватися на вулицях навколо кухні, де готували гарячі страви. Готували там супи, пекли хлібці. Голодні споживали їх напівсирими. Всі воліли горілки. На вулицях палили вогнища, навколо них утворювались табори, наповнені солдатами, цивільними, мароде-

¹⁴ S. Wotowski, *Zima w 1812 r.*, Biblioteka Warszawska, t. 1 (1913) 18–23; R. Bielecki, *Marszałek Ney*, Warszawa, 1998, s. 136–143; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 386–392; R. Kowalczyk, *Smoleńsk w okowach lodu. Rzecz o reorganizacji Wielkiej Armii Napoleona w listopadowe dni 1812 roku*, Prace Historyczne Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego, z. 1(140) (Kraków, 2013) 51–58; P. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу...*, с. 348–356.

рами та жінками. Мародери під впливом алкоголю розпочали масові вбивства. Всіх, кого зловили, мордували. Позбавившись моральних норм, їм не було чого втрачати, з самого початку відступу вони жили завдяки вселякій здобичі (їжа, коні, одяг), які вони крали у своїх супутників – солдатів, інших мародерів, цивільних чи офіцерів. Вони вбивали один одного, схоплених солдатів, особливо гвардійців, яких вони ненавиділи за їх привілейоване становище. Не мордували тільки жінок. Вони були надто цінними. З ними займалися сексом. Щоб розважитися, вбивці викидали з домів їхніх мешканців, чи то росіян, колишніх уцілілих мешканців, чи солдатів з квартир. Їх візити закінчувалися смертю одних або ж інших. На червоних від крові ліжках, п'яні мародери займалися сексом з однаково п'яними жінками. П'яні солдати та мародери також спричиняли пожежі у спустілих будинках, звідки вони намагалися винести все, що якимось було придатне для підтримання вогнищ. Місячне світло освітлювало ці скупчення чоловіків і жінок, що співали навколо вогнів. Учасники тих вуличних свят поводили себе таким чином, ніби то були останні хвилини їхнього життя. Навколо вогнищ, в імпровізованих наметах або в сусідніх будинках вони віддавалися оргіям з однаково п'яними росіянками. З плином ночі п'яні крики і пісні стихали і багато хто з п'яних так і не побачив світанку. Сп'янілі, незважаючи на небезпеки, вони відходили від вогнищ і падали, чи то прямо на вулиці, чи поруч з будинками, у провулках, яких повно було у зруйнованому місті. Дуже швидко на лютому морозі їхні тіла закрістували, збільшуючи “натовп” трупів, який наповнював ціле місто. На вулицях, всередині будинків повно було закрістуваних трупів. Проте на солдатів то не робило жодного враження. Ніхто навіть не подумав, щоб допомогти помираючим. То були позбавлені морального духу вбивці, насильники, злодії. Ніч виявилася надто трагічною. Загинули сотні людей, солдатів та цивільних осіб. Багато хто помер від алкогольного сп'яніння чи інтоксикації. Зранку можна було побачити масу трупів у дивних позах, замерзлих насмерть, коли алкоголь захоплював почуття і не давав організму ефективно функціонувати. З кожним днем цей хаос зростав. Дикий натовп вечорами після spoєння алкоголем вривався до будинків, грабував, гвалтував всіх, хто траплявся, жінок, як мешканок Смоленська, так і тих, які прийшли до міста з армією. Тих, хто намагався чинити опір, – вбивали. Багато будинків, підпалених збожевілою черню, повністю поглинув вогонь. Масштаб знищення Смоленська був великим, однак пік настав у ніч з 12 на 13

листопада. Більшість грабіжників, насильників, вбивць погано скінчили. Споєні алкоголем, вони збільшили кількість жертв. Зранку вулиці знову були наповнені трупами – убитих чиновників, солдатів, офіцерів, мешканців – чоловіків та жінок, загиблих у братовбивчих боях. Однак більшість з них були жертвами морозу, того, хто не помилював ні чоловіків, ні жінок. Хаос, що запанував у Смоленську, сприяв знищенню великих запасів їжі та фуражу, який ще залишався в місті. Наполеон ніяк не реагував. Він відокремив свою гвардію та регулярні підрозділи від дикого натовпу, даючи йому змогу вимордувати один одного, а також мешканців, допускаючи безпрецедентні акти варварства, звалтування жінок та маленьких дітей. Увечері до мурів смоленської фортеці підійшли передові зағони I-го корпусу маршала Даву. Найчисельніший регулярний корпус Великої Армії, який колись конкурував з гвардією, налічував тепер ледве кільканадцять тисяч солдатів. З корпусом, який втратив більшу частину багажу в битві під Вязьмою, тягнулися тисячі мародерів, цивільних та жінок, яких єдиним прагненням було вирватися з Росії разом з Великою Армією. Більшість жінок, які прибули з корпусом Даву до Смоленська, в основній масі займалися проституцією. Вони не знали жодних обмежень. Зважали лише на прагнення вижити. Без жодної нотки співчуття, вони покидали тих, хто загинув у битві за їжу, віддавалися за їжу та захист чоловікам, які могли їм те гарантувати. Вони залишили без натяку на співчуття, від тих, хто впав у боротьбі за їжу, за першість, за життя. Вони знали, що мають перевагу, що вони завжди можуть змінити партнера, що секс був торговою картою, за яку не один віддав своє життя. Позбавлення будь-яких моральних обмежень було наслідком бажання вижити. Слабкі не мали шансів вижити. Зважали лише на сильних. І в тій екстремальній ситуації жінки так само мали бути сильними, щоб вижити.

14 листопада Наполеон вирішив залишити Смоленськ. Корпус Даву виходив з фортеці останнім. За корпусом тягнувся натовп з кільканадцятьма тисячами мародерів та дезертирів, цивільних, чоловіків, жінок, всіх, хто раніше не зміг покинути смоленську фортецю. Також з корпусом Даву Смоленськ залишала штабна група, яка мала б координувати вихід корпусів Великої Армії після того, як Наполеон залишив місто. Корпус Даву, однак, не був ар'єргардом. Ним був корпус Нея. Штаб мав чекати прибуття Нея. Однак страх був безмежним. Боялися потрапити в російський полон. Знали, що потрапити в неволю до росі-

ян означало смерть, а інколи й смерть була спасінням. Злочинність росіян, їх пристрасті до вбивства полонених були добре знані. В результаті Смоленськ залишили всі, хто був спроможний те зробити. У фортеці залишилися лише солдати III-го корпусу, що щойно прибув, та місцевий гарнізон. Крім того, ще залишались ті мародери, які вважали, що зможуть прорватися разом з Неєм, так само, як змогли подолати разом з ним шлях від Вязьми. Вони вірили в щастя, в зірку Нея. Серед них були і поранені, яких Наполеон і регулярні частини присудили на смерть, залишивши в Смоленську, а також медичні служби. 16 листопада всі залишали Смоленськ.

Ней дійшов до Смоленська надто пізно. Він міг або слідувати за корпусом Даву або ж залишатись і приготувати їжу для солдатів. 16 листопада по полудню солдатам Нея роздали випечений хліб. Харчових пайків їм мало вистачити на кілька днів походу. Однак до виходу з міста готувалися не лише солдати, але й маси мародерів, які поки що вважали за краще залишатися у Смоленську, ніж рухатись на захід. Також Ней не мав транспортних засобів, щоб забрати з собою поранених. Згромаджені в імпровізованих шпиталях, вони мали залишитись у Смоленську на милість росіян. Поранені знали, що на них чекає, багато хто, незважаючи на важкі поранення, намагався вийти з приміщень. З великим зусиллям вони вишкандибували назовні, де при дуже низькій температурі, з драматичними, роздираючими серце стонами, змішаними з гарячими проханнями, вони переконували своїх недавніх товаришів взяти їх із собою і не залишати на певну смерть – на милість росіян і козаків. Та ряди солдатів Ней, що проходили по вулицях Смоленська, залишалися бездушними. Війна. Поранені мали померти, щоб вижили здорові.

Марш зі Смоленська означав найтрагічніший етап відступу. Росіяни випередили Велику Армію і були на шляху маршу. Перший корпус авангарду, V-й польський корпус, під командуванням Кароля Княжевича, вогнем проклав шлях для вестфальців з VIII-го корпусу Юнота та спішеної кавалерії. Гвардію з Наполеоном ніхто з росіян не наважився атакувати. Наступні корпуси були розгромлені артилерійським вогнем. Втрати були величезними. Гинули всі солдати, офіцери, мародери, цивільні, жінки та чоловіки. Дорога була заповнена мертвими і живими тілами. Марш затоптував тих, хто не зміг зберегти рівновагу.

Був дуже сильний мороз. Температура падала нижче 30⁰ С. Крім того, снігові бурі і невідготовленість Великої Армії до виживання в ніч-

ному таборі в таких екстремальних умовах спричинили загибель тисяч солдатів, мародерів та різноманітних дезертирів, чоловіків і жінок, а також коней. Усі замерзали через значне зниження температури, що посилювалось снігопадом з пронизуючим холодним, крижаним вітром, що проникав навіть через кілька шарів одягу. В результаті навіть при згасаючих вогнищах лежали трупи замерзлих людей.

Росіяни атакували. Солдати покидали вози та табори на милість росіян. Останні легко схопили жінок. Доля захоплених росіянами жінок була жахливою. Поневолені, вони були доставлені до колон військово-полонених, приведені до уцілілих, що стояли далеко від шляху будинків, після чого піддані груповому звалтуванню. Так було зроблено з огляду на низьку температуру повітря. При тому багато жінок було піддано вишуканим тортурам, після чого найбільш закатовані були вбиті. Відносно більше пощастило тим, які були обрані офіцерами. Ними опікувалися, вони були їхніми слугами, лише тоді, коли вони набридали офіцерам, їх передавали колегам з полку. Доля ж тих, хто потрапив до рук солдатів, була набагато гіршою. Найтрагічнішою ж була доля тих жінок, яких вполювали козаки. Їх передавали з рук в руки, їх жорстоко гвалтували, до них застосовували силу. В обозі, де ділили здобич, здобуту від наполеонівської армії, поділено було також полонених. Голодних і побитих, їх сформували в колони, до них приставили охорону з козаків та відправили на південь, у тил. Офіцери і російські солдати, незважаючи на значну кількість продовольчих запасів, що знаходилася в здобутому обозі, не ділилися ними з голодними в'язнями. Інколи траплялися випадки, коли офіцери зверталися до командувачів корпусів, бажаючи покращити долю полонених в'язнів. Набагато ж частіше над ними знущались. Російські солдати були жорстокими. Багатьох полонених били винятково заради забави, і навіть знущались над ними. Козаки, обтяжені завданням супроводу в'язнів, були з того дуже незадоволені. Вони хотіли залишитися в обозі і воювати далі. Кожен розраховував на певну перемогу та легку здобич, яку мали солдати, офіцери, мародери та всілякі дезертири, які рухались на захід з Великою Армією. Тому в'язнів свідомо позбувались, вважаючи їх непотрібним баластом, їх вбивали по дорозі маршу, хоча б під приводом спроби втечі. Також частими були випадки утоплення в'язнів в ополонках на річках¹⁵.

¹⁵ S. Wotowski, *Op. cit.*, s. 23–26; R. Bielecki, *Marszałek Ney*, s. 141–146; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 389–395; R. Kowalczyk, *Smoleńsk w okowach lodu...*, s. 72–80; P. Ковальчик,

Битва під Красним, яка була наслідком помилкових рішень Наполеона, стала різнею Великої Армії. Це була найкривавіша битва в Росії після битви під Бородіно. Наполеон недооцінив росіян, він думав, що, як і на попередньому етапі відступу, вони не схочуть атакувати Велику Армію, вони будуть боятися атакувати його – Наполеона відступаючого з усією армією. Наполеон не передбачив битви. Він був впевнений, що Велика Армія пройде шлях з Смоленська до Дніпра без бою. Саме тому, пам'ятаючи трагічність походу на проміжку від Вязьми до Смоленська та величезні затори, він вирішив, що корпуси будуть йти окремо. Битва під Красним була непотрібною. Загибель Великої Армії, що сталася в той час, була наслідком фундаментальної помилки Наполеона, який недооцінив росіян. Наполеон добре оцінив Кутузова. Кутузов не хотів атакувати Наполеона, він боявся його весь час. Він також не хотів знищувати Велику Армію. Саме тому його наказ полягав у тому, щоб дошкуляти, а не атакувати. Проте більшість російських полководців прагнули битви, включаючи командира авангарду генерала Михаїла Милорадовича.

Зміцнений корпус Євгенія пройшов швидше, ніж корпус Даву. На маршруті відступу Смоленськ – Красне не був атакований росіянами упродовж цілого дня 15 листопада. Вранці 16-го пройшов повз Лубни і десь за годину дістався до Коритного. Незабаром відрізок, що з'єднував Смоленську та Єленську дороги, був розбитий, і корпус далі рушив у напрямку Красного. Перепони зростали. Важко було йти по зледенілій дорозі. На всьому шляху повно були замерзлих тіл тих, хто загинув від російських обстрілів, як і замерзлих тіл залишених відступаючими корпусами пораниених. Купи трупів людей та коней, а також зруйновані вози, покинуті упряжки, ящики та гармати дуже сповільнювали рух корпусу Євгенія. Євгеній був переконаний, що йому вдасться дійти до Красного, оминувши битву з росіянами. Однак сталося інакше. В околицях Мерліна, росіяни на них вже чекали. Важкі бої знесли корпус. Незважаючи на героїзм солдатів з корпусу Євгенія, загони росіян мали надто велику перевагу чисельну та по кількості гармат, які масово знищували солдатів Великої Армії, яким команду-

Україна – утрачений шанс на перемогу..., с. 125–127; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 358–366; R. Kowalczyk, *Bitwa pod Krasnem 14–21 listopada 1812 roku*, *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, т. XVI(LVII), nr 4(254) (Warszawa, 2015) 7–16; Р. Ковальчик, *Известный и неизвестный герой. Рассказ о маршале Мишеле Нее и князе полковнике Константе Пишбендовском*, *Сторінки історії*, випуск 41 (К., 2016) 82–84; Р. Ковальчик, *Почему Мишеле Ней...*, с. 91–94.

вав Євгеній. Віце-король втратив своїх солдатів, втратив артилерію, багаж, обоз. Мародери, дезертири, цивільне населення, чоловіки, жінки намагалися прорватися, але росіяни не помилювали їх. Вони знищували їх артилерійським вогнем. Полонених не брали. Щент пограбувавши, росіяни жорстоко вбивали полонених. Помилування не зазнали й жінки. Згвалтовані, вони були без милосердя замордовані. Проте в обозі козаки зіткнулися з опором. Всі знали, що не можуть розраховувати на милість жорстоких росіян, козаків, башкирів, черемисів, черкесів та калмиків. Фаланга вершників атакувала обоз. Проте в обозі не настала паніка. Кожен, хто мав якусь вогнепальну зброю, чоловіки та жінки, солдати, мародери та дезертири, всілякі цивільні особи вступили у битву. Чоловіки з великою рішучістю поспіхом почали з'єднувати вози, щоб ускладнити козакам доступ до обозу. Однак, незважаючи на рішучість, їм не вдалося зупинити натиск диких вершників. Захисників було занадто мало. Вершники прорвали оборону і розпочали бійню. Лють росіян була величезною. У відповідь на опір нападники вбивали всіх, жінок, чоловіків, поранених, дітей, навіть новонароджених дітей. Їх метою був грабунок. Вони кинулися до возів, щоби грабувати. Вони не брали полонених, бо знали, що їх чекають дальші бої. Згвалтування також були рідкістю, бо лють за спротив призвів до того, що замордовано було багато жінок. Більшість. Очевидно, деякі з них були притримані, щоби вночі їх згвалтувати. Вночі після жорстокого багатозового згвалтування жінки були замордовані. Їх живими вкинули в крижані ополонки. Росіяни не мали жалю до полонених. Росіяни не мали часу, тому вони вирішили позбутися зайвого баласту. Вони знали, що на них чекають важкі бої.

Італійців Євгенія від повного знищення врятувала ніч. Потім вцілілих врятував поляк, призначений до штабу корпусу Станіслав Кліцький. Він провів італійців повз російські застави.

Натомість корпусу Даву вдалося прорватись. Незважаючи на понесені втрати, корпус дістався до Красного. Там уже чекав Наполеон з імператорською гвардією. Він усвідомлював, що не може залишити у тилу в пастці росіян свої стройові частини: IV-й Євгенія, I-й Даву та III-й Нея. Він вирішив вступити у битву з росіянами. У битві під Красним вперше в ході війни з Росією 1812 р. були використані всі підрозділи імператорської гвардії. Битва, що розгорілась 17 листопада, була названа днем героїв. У ході битви підійшов корпус Даву і вступив у бій. Однак Наполеон не міг чекати на Нея, позаяк перевага росіян була

Р. Ковальчик, Доля жінок у війні 1812 року

величезною. Кутузов був заскочений тим, що Наполеон протиставив себе своїй же армії. Він не хотів вступати в бій з Наполеоном, тому віддав наказ не атакувати його підрозділи. Проте російські командири на чолі з Милорадовичем, Платовим, генерал-лейтенантом Павлом Строгановим не послушали Кутузова. Вони напали на Наполеона, вважаючи, що зможуть знищити ослаблену Велику Армію. Шалена битва гвардії і цілої Великої Армії в день героїв не врятувала б Велику Армію, якби Кутузов сам того не зробив. Розлючений на своїх підлеглих за те, що вони атакували Наполеона, він видав наказ зупинити наступ генерала кінноти Александра Тормасова, що й врятувало Велику Армію. Однак втрати були величезними. Більшість обозу потрапили до рук росіян, а з ним награвоване майно, чоловіки та жінки. У битві загинуло близько 13 тисяч солдатів, а 26 тисяч потрапили в полон. З приблизно 50 тисяч мародерів, дезертирів, цивільних осіб, чоловіків та жінок, що вийшли зі Смоленська до Орші прибуло близько 20 тисяч чоловік. У руки росіян потрапили сотні жінок. Захоплених у битві під Красним жінок росіяни намагались не мордувати. Вони ставали здобиччю, їх сексуальними рабнями. Найгірше було тим, які потрапили до рук козаків. Козаки обмінювалися жінками. Їх всіх спочатку групово гвалтували, а потім обмінювали на інших. Обмін був частиною їхньої неволі. В результаті, найкраще були тим, які потрапили в руки офіцерів. Вони знайшли захист, а взамін на секс – відчуття безпеки, що не будуть покривджені козаками, башкирами чи іншими дикими вершниками, які служили в російській армії.

Останнім епізодом битви під Красним був марш Нея. Нея, однак, поведився безглуздо. Він не послухав поляка, командира 1-го полку стрільців Герцогства Варшавського полковника Костянтина Пржебендовського, який радив йому уникати головної дороги і рухатись бічними. Нея не слухав нікого. Впевнено, зухвало йшов головною дорогою, навколо якої розташувалися на відпочинок після битви під Красним корпуси російської армії. У результаті, 18 листопада наступила різня III-го корпусу Великої Армії Нея. З 8 тисяч вижили лише 800 солдатів, і лише завдяки тому, що полковник Пржебендовський вивів недобитків. Нея втратив солдатів, обоз, багаж, гармати. В руки росіян потрапили вози, наповнені здобиччю, мародери, дезертири, цивільне населення, чоловіки та жінки. Це був великий успіх росіян. Жінок в обозі корпусу Нея було багато. Більшість з них потрапила до рук росіян і

розділили трагічну долю тих, які були схоплені ними в день героїв. Поділено їх як рабинь. І як завжди, найгірша доля зустріла тих жінок, які потрапили до рук козаків, башкирів та калмиків, які були надто жорстокими щодо полонених жінок.

Переправа через Березину стала наступним етапом, коли сотні жінок потрапили до рук росіян. Наполеон, прагнучи укріпитися на правому березі, вирішив обдурити командувача молдавської армії адмірала Петра Чічагова, чії війська охороняли переправи через Березину з правого боку ріки. З цією метою він вирішив пожертвувати життям іноземних сімей з Москви, які упродовж усього часу відходу перебували при частинах Великої Армії. Наполеон вирішив увести в оману росіян, ніби-то Велика Армія буде переходити Березину в Борисові. З цією метою він направив до Борисова обоз з п'ятистами іноземних сімей. Чічагов повірив, що Наполеон хотів би відремонтувати зруйнований міст і в тому місці перейти через Березину. А в той час, за наказом Наполеона, було розпочато переправу через Березину в Студянці. Доля ж іноземних родин з Москви залишається невідомою. Найімовірніше, всі вони були замордовані росіянами. Однак жодної інформації про цю подію немає. Можна лише припускати, що росіяни, козаки жорстоко помстилися за війну, за важку службу над беззахисними цивільними особами, іноземцями, вбиваючи їх, так само як і тисячі інших людей у звичайний спосіб, до якого здатні були лише росіяни у тій війні. Переправа через Березину стала катастрофою для тисяч цивільних, включаючи жінок. Вже 26 листопада Наполеон міг перейти річку, але не хотів цього зробити, бо вирішив дати росіянам бій. Армія Чічагова була більш-менш рівною Великій Армії, після того, як остання була підкріплена поляками, розташованими над Березиною. Обидві нараховували близько 40 000 солдатів. Наполеон сподівався, що перемога дасть йому пропагандистський ефект, що хисткі у вірності союзники залишаться на його боці. Армія Кутузова і генерал-лейтенанта Людвіка Вітгенштейна, що йшли з Двіни, zostавалися в тилу. Він вважав, що здолає Чічагова і встигне переправитись, перш ніж підійдуть до Березини сили Кутузова та Вітгенштейна. Однак виявилось, що росіяни були швидшими, ніж сподівався Наполеон. Він був змушений дати бій з середньої позиції, себто на правому березі Березини під Стаховим проти Чічагова, а на лівому під Студьонкою проти Вітгенштейна. Битва була успіхом Наполеона. Вдалося врятувати Велику Армію. У битві під Стаховим саме поляки утримали позиції і відби-

ли ворога. Про жорстокість битви свідчить той факт, що всі командири V-го польського корпусу Великої Армії були поранені. Насамперед генерал Юзеф Зайончик, який втратив ногу, після чого потравив у російський полон, потім генерал Ян Генрік Домбровський, врешті генерал Кароль Княжевич. Домбровського врятувала від неволі дружина, яка, незважаючи на небезпеку, на санях, дісталася до чоловіка і врятувала його. Однак на лівому березі залишилося близько 10 тисяч цивільних осіб, мародерів, дезертирів, чоловіків, жінок та дітей. Наполеон хотів їх врятувати і направив до них офіцерів, щоб всі переправилися через річку, оскільки мости, побудовані з такими зусиллями та відданістю інженерів і понтонерів, були готові до переходу. Офіцери пояснили, щоб вони негайно переходили, доки мали прикриття бойових сил маршала Ніколя Удіно. Проте мародери, натовпи цивільних, колишніх військових, чоловіків та жінок не слухали. Упродовж двох днів на лівому березі тривала вистава. Мародери, цивільні, чоловіки та жінки, в захваті від запасів, майна, їжі, горілки, що знаходились у навколишніх складах, пожирали їжу та впивалися горілкою. У стані постійного алкогольного сп'яніння вони не наважилися на переправу через річку. Наполеон був зацікавлений у цих мародерах, оскільки вважав, що після того, як вони одужають, коли прибудуть до Березини будуть становити кадри для майбутньої Великої Армії, з якою він буде воювати з Росією та її союзниками в новому 1813 році. Проте за відсутності реакції та наступу росіян він був змушений знищити мости, щоб армія Вітгенштейна не перейшла через Березину. Тільки тоді наступив трагізм ситуації, і натовп кинувся на мости. Проте, солдати отримали наказ підпалити мости. Багато мародерів, цивільних, чоловіків і жінок впало в безодні крижаної Березини. Загибло сотні людей. Тисячі були схоплені росіянами на лівому березі. Жінок гвалтували, чоловіків, роздягнувши, майже голих погнали в полон. Більшість із них не вижили. Шок організму, зумовлений роздягненням козаками, зумовив дуже швидке їх переохолодження. Як завжди, жінки були жорстоко згвалтовані, а потім розділені між росіянами, козаками, башкирами, черкесами, калмиками та іншими народами, щоби розділити долю своїх попередниць ставши сексуальними рабнями переможного варварського ворога.

У Литві наступили такі сильні морози, що розпалась Велика Армія. Ніхто більше не турбувався про жінок. Вони викидали своїх нещодавно, під час війни, народжених дітей, щоб врятувати своє життя. Самі

віддавалися в руки росіян, щоби отримати якусь їжу, за секс, опіку та їжу. Лише б вижити. Інстинкт виживання був найсильнішим. Розпад Великої Армії, її поразка зумовили загибель тисяч жінок, які йшли з наполеонівською армією як маркитанки, які під час війни пристали до Наполеона заради виживання. Багато французенок, німкень, але в основному росіянок були жорстоко згвалтовані їх катами – росіянами, козаками та представниками інших народів, що входили до складу російської армії. Багато стало сексуальними рабнями. Доля тих, хто потрапив в руки офіцерів, все-таки була кращою. Проте доля тих, кого захопили козаки, башкири, калмики чи звичайні рядові солдати, була страшною. Масштаб варварства, жорстокість, з якою росіяни поводитись із полоненими, у сучасних реаліях не мислимі, хіба що серед російської армії¹⁶.

Пам'ять про вбивства жінок, чоловіків та насильства над жінками залишилася у пам'яті французів назавжди. Війна 1812 року була дуже жорстокою і затрунула тисячі жінок, які втратили життя, здоров'я, були принижені та стали сексуальними рабнями. То була найкривавіша війна тієї епохи. Війна з росіянами була надзвичайно важкою, позаяк досвідчені у війні з турками, де вони вбивали цілі міста, без розбору позбавляли життя чоловіків, жінок, дітей та людей похилого віку. Цей текст мав показати, наскільки важкий то був час для жінок, і як вони стали іграшкою в руках долі в роки тієї жорстокої війни.

¹⁶ *Correspondance du Maréchal Davout...*, p. 81–89; 1812. *La guerre de Russie*, p. 96–99; A. Bourgoigne, *Op. cit.*, p. 186–189; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 123–127; A. J. F. Fain, *Op. cit.*, p. 102–116; E. Labaume, *Op. cit.*, p. 125–132; G. J. B. Dufour, *Op. cit.*, p. 222–241; Raymond-Aymery-Philippe Joseph de Montesquiou duc de Fézenac, *Op. cit.*, p. 118–123; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 468–477; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 398–411; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 368–411; P. Ковальчик, *Наполеон и Украина в 1812 г. ...*, с. 99–103; P. Ковальчик, *Почему Мишеле Ней...*, с. 89–93; P. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу...*, с. 124–126; R. Bielecki, *Marszałek Ney*, s. 141–146; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 369–374; R. Kowalczyk, *Bitwa pod Krasnem 14–21 listopada 1812 roku*, s. 12–17; P. Ковальчик, *Известный и неизвестный герой...*, с. 84–86; P. Ковальчик, *Почему Мишеле Ней...*, с. 92–96; *Vilna 1812 – Vilnius 2002. Les oubliés de la retraite de Russie*, sous la direction de Michel Signoli, Thierry Vette, Oliver Dutour, Yann Ardagna, Paris, 2008, p. 12–18.